

Олеся ЛАЗАРЕНКО

Інститут мовознавства імені О. Потебні
НАН України

ПОНЯТТЯ «КРЕСИ» ТА «ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРИФЕРІЙНИЙ ДІАЛЕКТ» (POLSZCZYZNA KRESOWA)

У статті проаналізовано функціонування історичного концепту «Креси» в польських лексикографічних і наукових працях XVIII–XX століття. Висвітлено історію лінгвістичного поняття «польський периферійний діалект» та проблему його придатності для опису мовної ситуації на українських, білоруських і литовських землях давньої Речі Посполитої.

Ключові слова: «Креси», лексикографія, «польський периферійний діалект», мовна ситуація.

The functioning of the historical notion «Kresy» (Eastern Borderlands) in Polish lexicographical and scientific works of the 18th – 20th century is analyzed. The history of the linguistic term «Polish peripheral dialect» and the question of its applicability for the description of the linguistic situation of Ukrainian, Belarusian and Lithuanian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth is described.

Key words: » Kresy», lexicography, «Polish peripheral dialect», linguistic situation.

Artykuł dotyczy funkcjonowania konceptu historycznego »Kresy» w polskich pracach leksykograficznych i naukowych XVIII-XX w. Przedstawiono tu historię terminu lingwistycznego 'polszczyzna kresowa' i problem jego stosowności w badaniach dotyczących sytuacji językowej na terenach ukraińskich, białoruskich i litewskich dawnej Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: »Kresy», leksykografia, polszczyzna kresowa, sytuacja językowa.

У польській діалектологічній науці виділяють 5 основних діалектів польської мови: малопольський (małopolski), великопольський (wielkopolski), кашубський (kaszubski), мазурський (mazowiecki) та сілезький (śląski) [7, 76; 6, 235-266]. Усі вони представлені на території сучасної корінної Польщі. Однак функціонують польські діалекти і за межами основного ареалу розповсюдження польської мови. Це так звані периферійні говори (gwary kresowe), представлені на території України, Білорусі та Литви: «Це ... рештки довоєнних периферійних діалектів: південно-периферійного (południowokresowego) і північно-периферійного (północnokresowego), що сформувалися на сході Речі Посполитої на українській (малоруській), білоруській та литовській основах» [7, 127].

Окреслення цих діалектів як периферійних, тобто «кресових», тісно пов'язано з історичним поняттям Кресів у польській історіографії – територій, розташованих на схід і північний схід від кордонів сучасної Польщі, – України, Білорусі та Литви. Польські науковці усвідомлюють неактуальність

самого визначення «Креси» щодо сучасних вищезгаданих діалектів, оскільки воно відображає геополітичну ситуацію за часів I Речі Посполитої (до XVIII ст.), міжвоєнного періоду (1918-1939), коли українські, білоруські та литовські землі входили до складу польської держави [12, 11]. Але з огляду на пізнаваність та історичну традицію цей термін закріпився у мовознавстві й продовжує функціонувати у наукових працях, присвячених передусім польсько-українським, а також польсько-білорусько-литовським стосункам.

Для поляків і сьогодні слово «Креси» є особливим словом, майже магічним, що викликає ностальгію, спонукає до історіософічних роздумів на тему особливостей долі польського люду, держави і культури – «словом, що нагадує дні слави і сили, але також поразок і мучеництва» [8, 12]. Часто у польській літературі Креси виступають синонімом «малої батьківщини» поляків і звучать як Східні Креси – Kresy Wschodnie, чітко асоціюючись із тими теренами, що лежать на схід від Центральної Польщі.

«Креси, – стверджує польський мовознавець Аліція Нагурко, – власна назва для давніх спочатку південно-східних, а пізніше також і північно-східних окраїн Речі Посполитої Обоих народів, земель етнічно українських, білоруських і литовських, однак у польській національній свідомості ... інтегральної частини Польщі» [11, 43]. Французький історик Даніель Бовуа, досліджуючи українсько-польські стосунки, твердить, що «згадка про Україну навіть сьогодні зачіпає чутливу струну поляків» – це той втрачений світ, де вони почувалися довгий час щасливими [3, 51; див. також 2].

Вважається, що автором терміна «Креси» у географічному та просторовому значенні є польський письменник XIX ст. Вінценти Польш, який застосував його вперше у своїй поемі – «лицарській рапсодії» – «Могорт» («Mohort»), виданій у Кракові у 1854 р. [8, 6]:

Kto by myślał, kto by się spodziewał,
 Że gdzieś za światem w bodziakach czechryńskich,
 Że gdzieś na kresach niegdyś ukraińskich
 Taki świat dzielny i uroczy bywał?

(Хто би думав, хто би сподівався,
 Що десь за світом у чигиринських будяках,
 Що десь на кресах колись українських
 Такий могутній і чарівний світ був?)

Достеменно невідомо, чи Польш сам вигадав це означення, чи взяв його із мови поляків, що мешкали в Україні. Те, що слово «Креси» було

незрозумілим для польського читача корінної Польщі у тому значенні, в якому його вжив письменник, свідчать примітки автора: «Останній військовий гарнізон, як говорив мені п. Ксаверій [Красицький], він застав ще у Кам'янці-Подільському, коли їхав на українські креси. Проте далі вже не було війська, аж знову на українських кресах, де від гирла Росі до Дніпра аж до гирла Синюхи, шість легких кінних загонів стерегло пограниччя. Креси означали тоді, по суті, лінію військового пограниччя між Козаччиною і татарською Ордою, що сиділи ще на той час на гирлі Дніпра і на нижньому Дністрі» [8, 18].

На початку XIX ст. поняття Креси як географічне поняття ще не функціонувало. Наприклад, у «Словнику польської мови» Самюеля Богуслава Лінди (1807-1814) не було окремого гасла «Креси», проте слово «kres»/«krys» означало: «*визначені межі, обшири, окреслення, визначений кінець, мета...*» [Linde, II, 490].

Зрозуміло, що «Словник польської мови XVI століття» («Słownik polszczyzny XVI wieku») міг зафіксувати подібні значення: «*лінія, риска, знак відповідного положення, напряму чи розмірів; кінець, завершення, закінчення, мета; ціль, замір, повинність, призначення; кінцева лінія, окружність, орбіта, кордон, огорожа; окреслений, закритий, обмежений простір, положення, місце, де щось знаходиться*» [SPXVI, XI, 144-149]. Основні значення доповнюються багатьма прикладами вживання цієї лексеми у переносному значенні, у прикметникових конструкціях, у фразеологічних зворотах, однак жодного разу не зустрілося значення *Kresy* як назва території інкорпорованих до Речі Посполитої українських, білоруських чи литовських земель.

У XVIII ст. функціонував також іменник «креса» («kresa») на позначення поштових відділень. Польський письменник XIX ст. Юзеф Ігнаці Крашевський, видаючи мемуари Яна Дукляна Охоцького (1766-1848), перейняв у нього цей термін, пишучи про чиясь кореспонденцію: «дуже швидко через королівські креси прийшла відповідь» [8, 22].

«Словник польської мови» початку XX ст. Яна Карловича, Адама Кринського та Владислава Недзведзького, так званий Варшавський словник (Słownik warszawski), який оперує лексичним матеріалом із XVI-XIX ст., подає серед традиційних понять слова *kres/krys*: «*коло, круг, окружність; межа, сфера, вимір, границі; лінія, що окреслює певний простір, прикордонна лінія*», виділяє значення «*оборонна прикордонна лінія; кресами у давній Польщі називали оборонну лінію проти татар і волохів від Дніпра до Дністра*» [SW, II, 543]. Як бачимо, назва Креси офіційно ще не поширилася на українські, білоруські та литовські землі.

«Словник польської мови» за редакцією Вітольда Дорошевського (Варшава, 1958-1969), який включає лексику другої половини XVIII, а також XIX і XX століть, стверджує, що *kres* – це «*гранична лінія певного простору; межа, кінець, мета, кінцевий пункт*», і тільки у множині «*частина країни, розташована недалеко від кордону, пограниччя (наприклад, давнє польське східне пограниччя); або оборонна лінія на кордоні*» [SJP, III, 1120-1121].

Етимологія виразу *kres* походить з німецького *Kres* у значенні «*лінія, кордон; область, повіт*» [Brückner, 266]. А саме слово почало побутувати як «*будь-яка кінцева (гранична) лінія, мета, ціль, сфера*» з XVI ст., а у множині у формі *kresy* як «*прикордонні терени країни*» [Bańk., 814]. З XVIII ст. Кресами називали військові або поштові пости, а термін «*Polskie Kresy Wschodnie*», на думку автора найсучаснішого етимологічного словника А. Баньковського, вигадано тільки після 1920 р. [Там само].

Словник сучасної польської мови вказує, що *kres* як книжне слово означає «*кордон чогось, якогось простору...*», у множині *kresy* – це «*остаточний момент, кінець якогось періоду, тривання чогось*». Третє значення лексеми, що вживається виключно у множині й переважно з великої літери як географічна назва, – «*частина краю, що розташована біля кордону; пограниччя, переважно давнє польське пограниччя на сході*» [SJP, I, 1044].

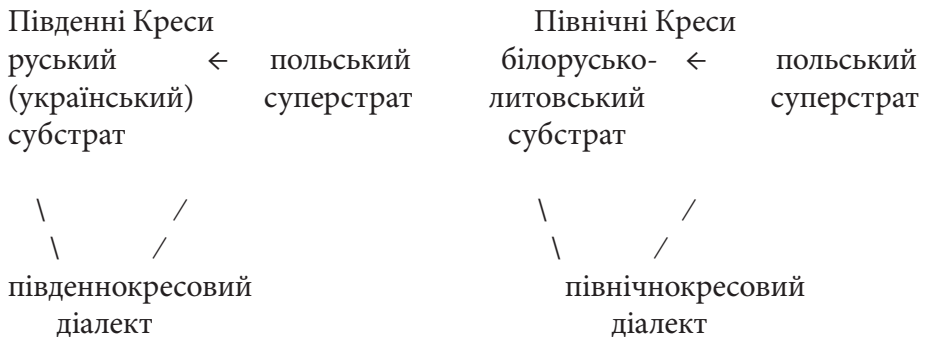
Як бачимо, значення слова *kres* – «*лінія, кордон, межа*» тощо – було перенесено на окреслення простору між Польською Короною та Диким Полем. Діялося це у XVI ст., коли кордони Речі Посполитої сягали до Запорізької Січі, до Кодака, до Полтави, включаючи Київ та Чернігів. Таким чином, «*кресами*» почали називатися місця дислокації польських військових загонів, які охороняли південно-східні рубежі польської держави. Поступово у свідомості поляків встановлювався чіткий асоціативний зв'язок «*кресів*» з українськими (руськими), а також білоруськими та литовськими теренами. Вживання цього слова із великої літери надало поняттю географічного значення як інтегральної частини Польщі: «*Писані з великої літери Креси є своєрідним еквівалентом географічної назви, включаючи у свої межі кілька регіонів, кілька країн, навіть кілька етнічних теренів, однак визнаних як терен польської батьківщини*» [8, 12].

Розрізняються Креси південні, під котрими розуміється Східна Галичина, Волинь, Поділля та Київщина, і Креси північні, тобто землі сучасних Литви та Білорусі.

Тісні контакти польських переселенців з етнічної Польщі на Креси сприяли формуванню і розвитку польсько-українських (руських), польсько-білоруських та польсько-литовських мовних відносин.

Результатом цього стало виникнення особливого варіанту польської мови відповідно на українському та білорусько-литовському субстраті. Внутрішньо нова мовна система була також диференційована і порізнному розвивалася на окремих теренах. Виходячи із цього, у польському мовознавстві стверджується, що існує два «кресові» діалекти – південний та північний, формування яких залежало не тільки від історичних та геополітичних подій, але процес їхнього творення мав також суспільний характер. Йдеться про те, що «польська мова на схід і північний схід від етнічної Польщі з'явилася, по-перше, внаслідок міграції з теренів корінної Польщі, а по-друге, у результаті полонізації місцевого населення» [12, 12]. І тому у випадку польсько-українських взаємовпливів мовознавці фіксують, що південний варіант польської мови від самого початку спирався на сильний польський елемент, особливо на прикордонних землях, що зумовило особливості розвитку цього діалекту. Натомість північний варіант на землях Великого Литовського князівства почав формуватися пізніше, розповсюджуючись передусім шляхом полонізації автохтонного населення, переважно сільського [13, 554-555]. Тому з цього погляду ситуація, пов'язана із поширенням польської мови на схід, вимальовується як окрема для південних Кресів, які були інтегральною частиною Речі Посполитої і були відкриті для міграції польського населення. Що стосується польської мови в Литві та в Білорусі, то тут вона закріпила свої позиції не в результаті колонізаційних та етнічних процесів, а суспільних [9, 27].

Механізми формування двох «кресових» діалектів польської мови представила у вигляді таблиці польська дослідниця З. Курцова: [9, 29]:

До наукового обігу на позначення польських «кресових» діалектів, а також для польської мови, що побутує у Казахстані та Росії, було введено термін «польшизна кресова» (*polszczyzna kresowa*), який свого часу запропонував білоруський славіст В'ячеслав Вереніч [12, 12]. Вважається, що термін е

анахронічним, однак дуже зручним «як ... мовний етикет, що одночасно стосується кількох різновидів польської мови на сході...» [11, 46].

У російській мовознавчій традиції прийнято називати ці діалекти польськими периферійними діалектами на відміну від етнічно польських діалектних масивів [1].

Закріпилося ще визначення «польська мова на Сході», однак зважаючи на багатозначність цього терміна, в мовознавчій літературі активніше функціонують такі окреслення і терміни, як: *польські периферійні діалекти, польські кресові діалекти, південний варіант периферійного діалекту, південний варіант кресового діалекту, південнокресовий діалект, північнокресовий діалект, окраїнний діалект*. Між визначеннями «*периферійний*» та «*кресовий*» стоїть знак рівності, оскільки для славістів вони є абсолютними синонімами.

Слід зазначити, що ще у 90-х роки ХХ ст. серед польських мовознавців проходила дискусія – чи можна надати варіантові польської мови, який функціонував і продовжує існувати на території України, Білорусі та Литви, статус діалекту: «Чи існували в історії польської мови кресові діалекти? Чи можна говорити про варіанти польської мови, які формувалися протягом багатьох століть поза польськими етнічними межами на руському, тобто українському та білоруському, і литовському субстраті, на політичних теренах, поступово об'єднаних із польським державним організмом? Як, нарешті, назвати ці регіональні варіанти, чи відповідає їм назва, а отже і статус діалекту?» [10, 99].

Відомий польський діалектолог Кароль Дейна закидав мовознавцям, які досліджували польську мову Кресів, що останні не виробили ще термінологічної бази для опису особливостей мови поляків із неетнічних теренів. На думку вченого, польська мова, що функціонувала на периферійних теренах Польської Корони, не може бути ані окремою мовою, ані діалектом, оскільки польське населення не склало на цих землях згуртованої спільноти. Мову розпорошених на українських, білоруських та литовських землях польських мігрантів не можна назвати кресовим діалектом, оскільки вона формувалася не на етнічній території, а населення, яке користувалося нею, не було сільським [за 10, 100].

Дійсно, слідуючи класичним визначенням терміна «діалект», приміром, в українському мовознавстві, основними рисами регіонального різновиду літературної мови є: 1) територіальна спільність, 2) спільність елементів матеріальної і духовної культури, 3) спільність історично-культурних традицій [5, 134]. «Енциклопедія польської мови» («Encyklopedia języka polskiego») дає наступне визначення: «Діалект – це мова сільського населення у певній частині країни, що відрізняється від національної

мови та інших діалектів особливими рисами, переважно фонетичними та лексичними, які виводять зазвичай свою генезу із далекого минулого, що може сягати навіть первісної доби» [7, 66]. Як бачимо, кресові діалекти, що розвивалися поза межами етнічної Польщі й були наслідком граматичного та лексичного симбіозу польської, української, білоруської, частково литовської мов, не відповідали загальноприйнятим уявленням у діалектологічній науці. Тим паче, польська мова Кресів не була виключно мовою сільських переселенців, нею користувалися переважно вищі прошарки, наприклад, шляхта.

Усе це не дозволяло, як вважав К. Дейна, надати мові польського населення периферійних районів Корони статусу діалекту, як і назвати її культурним діалектом (*dialekt kulturalny*) або міським говором (*gwara miejska*). [10, с. 100].

Польський мовознавець Зоф'я Курцова, опонуючи висловлюванням К. Дейни, доводить, що, незважаючи на свій специфічний характер, а саме зближення її до мов-субстратів, польська мова Кресів зберегла свою тотожність із мовою етнічної Польщі. Хоча попри тенденції до наближення і узгодженості із нормами літературної мови, вона не вийшла за рамки поняття «регіонального різновиду» (*regionalna odrębność*) [10, 101]. Тому застосування терміна «кресові діалекти» (*dialekty kresowe*), за словами З. Курцової, якнайповніше відбиває і пояснює всю проблематику, пов'язану з функціонуванням польської мови на схід від етнічних теренів Польщі: «Кресові діалекти – це різновиди літературної мови (*języka ogólnego*), що відрізняються сукупністю інновацій у розвитку цієї мови, вироблених під час процесу асиміляції з іншими мовними субстратами, розповсюджених у межах польських скупчень, що заселяли етнічно чужу руську (тобто українську та білорусько-литовську) територію. Ці діалекти стали першими, рідними мовами (примарним кодом) польського населення, вторинно присвоювало їх також як другу мову (секундарний код) руське чи литовське населення» [10, 104].

На сьогодні існує величезна бібліографія робіт польських, українських, білоруських і литовських славістів, присвячених проблематиці мовних контактів на східному пограниччі Польщі [див. 4, 5-9].

Лексикографічні праці

Bańk. – Bańkowski A. *Etymologiczny słownik języka polskiego W 3-t.* – Warszawa: PWN, 2000. – Т. I. – 873 s.

Brückner – Brückner A. *Słownik języka polskiego.* – Warszawa: Wiedza powszechna, 1957. – 805 s.

Linde – *Słownik języka polskiego.* – Lwów, 1856-1860. – Т. I-VI (wydanie drugie)

SJP – Słownik języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1978. – T.I-III.

SJPD – Słownik języka polskiego Pod redakcją W. Doroszewskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1958-1962. – T. 1-11.

SPXVI – Słownik polszczyzny XVI wieku / Komitet redakcyjny: S. Bąk, S. Hrabec, W. Kuraszkiewicz, M.R. Mayenowa, S. Rospond, S. Saski, W. Taszycki, J. Woronczak. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1966-1999. – T. I-XXVII.

SW – Słownik języka polskiego J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego. – Warszawa, 1902 -1927. – T. I.-VIII.

Література

1. Ананьева Н.Е. История и диалектология польского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 301 с.

2. Бовуа Д. Міф «східних окраїн», або як йому покласти край // ПРОСФОНИМА: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я. Ісаєвича. – Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 125-138.

3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

4. Непоп Л. В. Лексичні особливості польських говірок на території Хмельницької та Житомирської областей. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 211 с.

5. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2000. – 750 с.

6. Dejna K. Dialekty polskie. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1993. – 283 s.

7. Encyklopedia języka polskiego. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999. – 507 s.

8. Kolbuszewski J. Kresy. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1998. – 256 s.

9. Kurzowa Z. O mowie Polaków na Kresach Wschodnich. – Kraków, 1993. – 63 s.

10. Kurzowa Z. O polskich dialektach kresowych // Język Polski. – 1985. – № 65 (LXV 2-3). – S. 99-108.

11. Nagórko A. Granica vs Grenze, Kresy vs Kreis (z historii wzajemnych zapożyczeń) // Granice i pogranicza. Język i historia. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej (Warszawa, 27-28 maja 1993 r.). – Warszawa, 1994. – S. 39-46.

12. Rieger J. Co wiemy o języku polskim na Kresach Wschodnich? // Język polski dawnych Kresów Wschodnich. – T. 1. Studia i materiały. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe »Semper», 1996. – S. 11-16.

13. Rieger J. Język polski na Wschodzie // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – Wrocław: Wiedza o kulturze, 1993. – T. 2. – S. 547-560.